

Карцевский: Карцевский С. О. Об ассиметрическом дуализме лингвистического знака. – В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Часть 2. – М., 1965. – С. 85-90.

Ломакович: Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – Київ, 1993. – 52 с.

Черемисина: Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1976. – 207 с.

Mariya Zaoborna. Comparison in the system of semantic-syntactic relations in a composite sentence. *The article has systematized the factors of the formation of semantic-syntactic relations of comparison in the structure of a composite sentence. The article also defines the notional relations which are systematically linked to comparative semantics. The author of the article provides a hierarchy of composite sentence structures which represent comparison as a type of meaning.*

Key words: *semantic-syntactic relations, a composite sentence, a complex comparative sentence, diagrammatic semantics, lexical and semantic organization, asymmetric structure, notional type, isomorphism, hierarchy.*

Ольга Кровицька (Львів)

НАЗВИ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ ТА РОДОМ ЗАНЯТЬ В ОСТРОЗЬКИХ ІНВЕНТАРЯХ XVI–XVII СТ.

У статті розглядаються похідні суфіксальні іменники – назви осіб чоловічого роду на позначення професій та роду занять на матеріалі острозьких інвентарів XVI–XVII ст.

Ключові слова: *назви осіб, запозичення, українська писемна пам'ятка, інвентар.*

Важливим джерелом для вивчення економічного, політичного, суспільного і культурного життя народу у XVI–XVII ст. є українські писемні пам'ятки, які зберігаються сьогодні у бібліотеках, архівах, приватних книгозбірнях. Деяка частина пам'яток перевидана зусиллями окремих учених, інша – чекає на своїх дослідників. Звичайно, що писемні джерела цікаві не лише для істориків, економістів, літераторів, етнографів та інших науковців, вони становлять неабиякий інтерес і для мовознавців, які покликані формувати мовне обличчя нації завдяки глибокому вивченню мовних явищ на синхронному і діахронному рівнях. Тому пам'ятки XVI–XVII ст. стають предметом всебічного мовного аналізу, причому досліджуються, насамперед, ті лексичні групи, які досить швидко реагують на зміни у навколишньому житті.

Варто підкреслити, що XVI–XVII ст. – дуже цікавий період в українській історії. Ось як коротко схарактеризував його Іван Огієнко в одній із своїх праць: „Реальне життя з бігом бурхливого часу ускладнялося, культура духовна й матеріальна пішла далеко вперед, появилися більші й складніші канцелярії, суд, міське управління, військо, цехи і т.п. – усе потребувало своєї термінології, свого словника”. Власне такий словник формувався в тогочасній українській мові і засвідчений у багатьох різножанрових пам'ятках минулого. Нашу увагу привернули зокрема острозькі інвентарі XVI–XVII ст., які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві („Реєстръ выбираня побору...” – Остріг, 1576; шифр: Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 598-601) та у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Опис Острозьких володінь – Остріг, 1603; шифр: 181/VI, 4. – Ч. 1. – С. 3 зв. – 25 а).

Необхідно зазначити, що “давнє волинське місто Остріг, збудоване на березі р. Вілії, досягло в окреслений час свого найвищого розвитку. Завдяки вигідному географічному розміщенню, сприянню власників міста і, зокрема, князя К. К. Острозького, воно перетворилося у розвинений економічний і культурний осередок, найбільший на Волині і один з найбільших в Україні” [Заяць: 32]. Як вказують історики, “піднесення Острога можна датувати 1574 роком, коли Василь-Костянтин Острозький переніс сюди з Дубна головну адміністрацію своїх володінь.

Це стало поштовхом до переміщення в Остріг освічених урядників та кліриків зі свити князя. Очевидно, тоді ж розпочалася перебудова Острозького замку, якою керував італійський архітектор П'єтро Сперендіо, котрий у 1572 р. отримав львівське городянство, одружившись із донькою місцевого ремісника, а невдовзі переїхав на запрошення князя на постійне мешкання до Острога" [Яковенко 1993: 209].

Професійні назви є одними з найдавніших у лексичній системі української мови. Перші назви творилися у праслов'янській період за допомогою відповідних словотвірних суфіксальних типів. У досліджуваній період ці найменування найчастіше трапляються у ділових документах, грамотах, реєстрах, описах замків тощо.

Острозькі інвентарі містять необхідний матеріал не лише для мовного аналізу, але й для вивчення тогочасного стану виробничих відносин, формування національного ринку. Перелік основних професій, безперечно, відбиває стан та розвиток ремесла у XVI-XVII ст. у м. Острозі.

Назви осіб за професією, засвідчені в острозьких інвентарях, неоднорідні за своєю структурою і семантикою*. За формою вони представляють утворення, які складаються з твірної основи іменникового чи дієслівного походження та суфікса. При творенні цих іменників найпродуктивнішими виступають два форманти: *-никъ* і *-аръ*. Суфікс *-никъ* праслов'янського походження. Уже в праслов'янській мові він був надзвичайно активним у словотворенні, приєднуючись як до основ іменникового походження, так і дієслівного. Інший суфікс *-аръ* був запозичений через німецьке посередництво з латинської мови (пор.: лат. *-arius*, гот. *-areis*). Найбільшу продуктивність він виявляє у тих мовах, які історично мали безпосередні або опосередковані контакти з німецькою мовою [Wojtyła-Swierzowska: 131]. Крім того, у творенні професійних назв брали участь такі форманти: *-аль*, *-ецъ* та *-ист(a)*.

В острозьких пам'ятках XVI–XVII ст. засвідчені також чотири складні іменники: *дуботовкъ*, *колодей* і *шаповаль*.

За семантикою професійні назви класифікуються на такі підгрупи:

---

* Беремо до уваги лише ті професійні назви, які пов'язані із виробничою сферою діяльності.

1) назви осіб, пов'язані з виробництвом продуктів харчування та напоїв: *бубленникъ, пекаръ, пивоваръ, р'їзникъ, слодовникъ*;

2) назви осіб, пов'язані з пошиттям одягу: *крavecъ*;

3) назви осіб, пов'язані з обробкою шкіри та виготовленням речей та предметів з шкіри: *гарбаръ* “кушнір”, *дуботовкъ* “майстер, який готував дубову кору для дубіння шкіри” (до речі, в “Історичному словнику українського язика” за ред. Є. Тимченка подано неправильне тлумачення цього слова (пор. *дуботолкъ*. Хто виробляє човни, дуби. Сл. Т., т. 1, с. 835), *калитникъ, седъляръ, седельникъ/сидельникъ, швецъ, юхтенникъ*;

4) назви осіб, пов'язані з металообробною промисловістю, зброярством: *коваль, котельникъ, лучникъ, медникъ/меденикъ, сагайдачникъ, стрелникъ, шабелникъ, слюсаръ/слосаръ*. До речі, Остріг, справді, славився виробництвом зброї, про що з піететом писав середньовічний поет Симон Пекалід: „Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні Панцири, списи, шоломи з султанами, щити різноманітні, Луки криві та роги, розмаїті прикраси з металу...” [Заяць: 33];

5) назви осіб, пов'язані з ювелірною справою: *злотникъ, золотаръ*;

6) назви осіб, пов'язані з обробкою деревини та виготовленням речей із дерева: *бондаръ, колодей, ситникъ, ситаръ, стельмахъ* „ремісник, який робив сани, бочки, тощо”, *тесла*;

7) назви осіб, пов'язані з будівництвом, виробництвом кераміки та скла: *блоннікъ, гончаръ, муляръ*;

8) назви осіб, пов'язані з виробництвом паперу та друкарством: *друкаръ, паперникъ*.

Таким чином, в острозьких пам'ятках зафіксовано 39 назв ремісничих професій, більшість із яких продовжує функціонувати і в сучасній українській мові. Зокрема, в „Інверсійному словнику сучасної української мови” подані такі іменники: *гончар, друкар, котельник, крavecъ, кушнір, мідник, муляр, пекар, сидельник, шабельник* та ін.

Пам'ятки з інших українських територій фіксують інші професійні назви: *бражникъ, броварникъ, винникъ, кухаръ, мельникъ, пирожникъ, хлѣбникъ; гаптаръ, шапникъ, платенникъ, замишникъ, сапожникъ, чоботаръ, усмаръ; бердникъ, столяръ, смоляръ, решетникъ, шпалерникъ; кузнецъ, котляръ, свѣчкарь, гонтаръ, плинфникъ, тертичникъ, корыкгаторъ* та ін. Більшість із них вперше засвідчена у пам'ятках XVI ст., оскільки власне тоді в Україні досить успішно розвивались ремесла і промисли. За даними дослідників, понад 25 відсотків мешканців міст становило ремісничо-торговельне населення, що об'єктивно сприяло зміцненню зв'язків ремесла з ринком, його орієнтації на товарне виробництво. На якісну видозміну тогочасного господарства вказує також І. Крип'якевич: "XV-XVI століття – це часи перелому, коли господарство України зазнає ґрунтовної зміни – з природного стає грошовим" [Крип'якевич: 120].

Із вищенаведених професійних назв лише чотири вживаються у писемних джерелах XIV-XV ст.: це *кравецъ, резникъ, тесля і швецъ* [ССМ: 1, 508; Заяць: 291; Заяць: 429; Заяць: 555].

За пам'яткою 1576 року можна простежити кількісний склад ремісничого населення у м. Острозі. На той час у місті проживало 19 шевців, 15 слюсарів, 12 кравців, 9 римарів, 7 юхтенників, 6 сагайдачників, 6 теслярів, 6 малярів, 5 ковалів, 6 сідельників, 4 кушніри, 4 золотарі, 4 мідники, 4 дуботовки, 3 різники, 2 шабельники, 2 стрільники, 2 бондарі, 2 лучники, 2 шаповали, 1 калитник, 1 гончар, 1 колодій. Як бачимо, найбільше в Острозі було ремісників, пов'язаних з обробкою шкіри та виготовленням речей і предметів зі шкіри, а також з металообробною промисловістю і зброярством, мабуть, у цих видах виробництва спеціалізувалися острозькі ремісники і сприяло цьому також географічне розташування Острога та наявність сировини (шкіри).

За твердженням сучасних істориків, князь Василь Острозький, який після смерті брата, став іменуватися „князівським” іменем Костянтин, примножував маєтки князів Острозьких. "Часи життя володимирського старости і маршалка Волинської землі, київського воєводи 1559-1608 рр. князя Костянтина Костянтиновича були не

тільки зенітом слави й впливовості роду Острозьких, але й періодом його найбільшої економічної потужності” [Яковенко 1993: 92; Яковенко 2005]. Прискорений розвиток ремесла в Острозі спостерігається після отримання магдебурзького права. Як відомо, цей документ був підписаний 7 червня 1585 року польським королем Стефаном Баторієм. У ньому йшлося насамперед про те, що король дозволяв “ратушь будувати, крамы, вагу, пострыгальню, ятки в̃ские, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати, питемь в̃шелкимь, и речами ку живности в домехъ гостинных потребными шинковат и ремесла цеховые по̃рдком инших таковых местъ спор̃дивши во всемь с справовал” [ОД: 112].

Зростання кількості ремісників засвідчене вже в описі Острога за 1603 р. У ньому є відомості про 50 ремісничих професій, серед яких виділяємо *шевців, римарів, кравців, ковалів, дуботовків, різників, кушнірів, столярів, слюсарів, сідлярів, мулярів* та ін.

Необхідно зазначити, що в XVI-XVII ст. в містах почали виникати цехи, „які мали завданням охороняти інтереси кожного ремісника і утримувати виробу на високому рівні” [Крип’якевич: 122].

Зокрема, в острозьких пам’ятках є відомості про існування в Острозі таких цехів: ковалів, кравців, пекарів, шевців, гарбарів, різників, кушнірів, римарів, шаповалів, теслярів, скрипкарів, гончарів, оліярів, сідлярів, малярів та золотарів [див. дет.: Заяць].

Варто зауважити, що поданий вище перелік професійних назв є неповним, оскільки врахований матеріал лише двох пам’яток. Дослідження усього комплексу тогочасних джерел, на думку деяких вчених, дозволяє твердити, що в Україні до кінця 60-х рр. XVI ст. нараховувалося більше 130 спеціальностей [Сас: 57].

Більшість професійних назв мають твірні основи праслов’янського походження (пор.: *бубленникъ* / прасл. *baǫbъľ* – ЕСУМ I: 274; *котельникъ* / прасл. *koťeľ* (з гот.) – ЕСУМ III: 57; *ситникъ* / прасл. *sito* – [Фасмер III: 628]; *лучникъ* / прасл. *ľakъ* – ЕСУМ III:302/ та ін. Із праслов’янського часу і до сьогодні в українській мові функціонують такі назви професій, як *гончар, колодій, кравець, різник* і *швець*.

Серед назв осіб за професією та родом діяльності виявлено невелику групу запозичень з інших мов, зокрема з польської і німецької мов. За підрахунками дослідників-мовознавців, кількість запозичень з польської мови або з інших мов через польське посередництво у текстах ділового стилю перевищує 10 відсотків. Поширенню запозичених слів сприяла та обставина, що вони вживалися в усіх стилях літературно-писемної мови і були даниною свого часу [Жанри: 91-92]. Наведемо деякі приклади: *гарбарь* /> пол. garbarz > нім. gerwen – ЕСУМ I: 471/; *кушнерь* /> пол. kuznierz з середньовісньонімецької kürsenoere, або з іранських мов, або з прасл. к(ь)рзьно – ЕСУМ III: 170; *римарь* /> нім. Riemer, можливо, через пол. gumarz – ЕСУМ III: 233/; *малярь* /> пол. malarz > нім. Maler – ЕСУМ III: 374/; *друкарь* /> нім. Druck, можливо, через пол. drukarz – ЕСУМ II: 135/ та ін.

У межах аналізованої групи професійних назв засвідчені лексичні та словотвірні синоніми; наприклад, *словотвірні синоніми: злотарь // злотникъ, ситарь // ситникъ, седлярь // седельникъ* та ін. Такі явища характерні теж для репрезентантів інших лексичних груп.

Варто відзначити, що в острозьких інвентарях XVI–XVII ст. виявлена також певна кількість назв помічників ремісників, підлітків, які працювали у ремісників: *золотарчикъ, ковалчикъ, кравчикъ, кушнерчикъ, слесарчикъ, теселчикъ, римарчикъ, шаповалчикъ, шевчикъ* та ін. Як бачимо, усі вони творилися за допомогою приєднання суфікса *-чикъ* до твірної основи. У всіх словах формант *-чикъ* виступав із загальним модифікаційним значенням недорослості, недозрілості.

Деякі назви професій увійшли до “Словника-довідника діячів Острозької Академії та пов’язаних з нею культурно-ідеологічних осередків”, що був укладений І. З. Мицьком. Наприклад, у статті про Тишка читаємо: Тишко (р.н.н. – р.с.н.). В інвентарі Острозьких володінь 1603 р. згадується *Тишко друкар* в Острозі, на Заваллі... Не виключено, що це друкар Тимофій Вербицький, який анонімно видавав книжки для Кирила-Транквіліона Ставровецького в Почаєві та Рохманові, працював і в Києво-Печерській Лаврі, і у друкарні [Матеріали: 83-84].

Текстологічне опрацювання “Реєстру вибраня побору...” (1603) дозволяє виявити певну ієрархію платників податків. Їх розподілено на 6 груп: 1) „дома

рынковые”, 2) „уличные дома”, 3) „убогие дома”, 4) „ремесльники”, 5) „товариши ремесниковъ”, 6) „перекупне, которые вбогие халупы мають, огороды пашут”. До речі, сума побору міщан Острога у 1603 році становила за цим документом 40 золотих 18 гр.

Важливо також відзначити, що у цій пам’ятці по-різному передаються особові найменування: найчастіше засвідчені одночленні антропоніми (пор., *Митьковая, Черкаска, Юрко, Демидъ, Молочько, Карпъ, Хведор, Сергеи, Иван, Халимон, Чорная* та ін.), вживаються також двочленні та рідше – тричленні антропонімні найменування (пор., *Васко Теслич, Тимошь Плекач, Сидор Андреевичъ, Левко Дубенский, Яцко Кулинич, Савостковая вдова, Гаврило Лизунъ* та ін.; *Данило Савка швец, Лазко Гаврилович маляр, Иванъ Шпетка кушнер, Олсико Мелентеевич реместник* та ін.). Де інколи для точнішого окреслення особи долучається ще й апелятив *зять* (пор., *Мартин Леонович зят, Ивашико Тютюв зят* та ін.).

У цьому документі натрапляємо також на такі спорадичні структури, які в описовій формі засвідчують не лише антропонімні найменування, але й вказують на місце проживання або перебування особи (пор., *у павловои халупе Гаврило швец, у федоровои Иванъ лучникъ, Иванъ у ярынъский хате юхненик* та ін.). Отож бачимо, що у цій писемній пам’ятці відображається певним чином становлення та розвиток тогочасної антропонімійної підсистеми української мови.

Таким чином, острозькі інвентарі демонструють багату палітру назв осіб за професією та родом діяльності як за структурою і походженням, так і за семантикою. У цій групі закарбується не тільки мовна історія, але й матеріальна культура, розвиток господарських і виробничих відносин, диференціація та спеціалізація ручної праці та окремих ремесел.

ЛІТЕРАТУРА

Жанри: Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1989.

Заяць: Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій пол. XVII ст. // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 32-36.

- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука: У 7-ми тт. – К.: Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1-3.
- Крип'якевич: Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
- Матеріали: Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636). Бібліографічний довідник. – К., 1990.
- ОД: Острозька давнина. – Львів, 1995.
- Сас: Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наук. думка, 1989.
- ССУ: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. В 2-х тт. – К.: Наук. думка, 1977–78.
- Фасмер: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х тт. – М.: Прогресс, 1986–1987.
- Яковенко 1993: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993.
- Яковенко 2005: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005.
- Wojtyła-Swierzowska: Wojtyła-Swierzowska M. Prasłowiańskie nomen agentis. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: W-wo PAN, 1974.

Olha Krovytska. Names of People by the Type of Their Activity and Profession in the Inventory of Ostrih from the 17 th 18 th c. The article deals with suffixales derivative words - names of people by the type of their activity and profession on the basis the Inventory of Ostrih from the 17 th 18 th c.

Key words: *names of people, loan - words, monument of the Ukrainian language, Inventory.*

Стефанія Лісняк (Тернопіль)